

A detailed oil painting of a 17th-century street scene. In the foreground, a woman in a dark dress and white headscarf walks away from the viewer. To her right, a man in a wide-brimmed hat and light-colored clothing stands with his back to the viewer, looking towards a stall. A woman sits on a bench between them. The background features multi-story buildings with tiled roofs and a person looking out from a window. The scene is rendered with fine detail and a muted color palette.

ZWOLSE STADSGEZICHTEN VAN JACOBUS VREL

CIRCA 1640-1660

DIRK J. DE VRIES EN BOUDEWIJN BAKKER

▲ 1. Detail van Jacobus Vrel, *Straatgezicht*,
ca. 1653 (d) (Kunsthalle, Hamburg)

De geschiedenis van de bouwkunst en stedenbouw wordt meer dan eens door kunsthistorici ingezet om een zeventiende-eeuws geschilderd stadsgezicht te lokaliseren. Bekende voorbeelden zijn *Het straatje* van Johannes Vermeer en *De burgemeester van Delft en zijn dochter* van Jan Steen. Anderzijds kunnen historische stadsgezichten op hun beurt een waardevolle bron zijn voor de kennis over de stedelijke bouwkunst en het stedelijk leven in de Republiek, al worden die niet vanzelfsprekend daartoe gebruikt.¹

Van de meeste oude Nederlandse steden bestaan goede contemporaine plattegronden, vogelvluchtgezichten en stadsprofielen, maar zeventiende-eeuwse stadsgezichten kunnen daar een welkome aanvulling op vormen. Wel zijn stadsgezichten in de eigenlijke betekenis van 'een gezicht op een deel van een stad', met name binnen de muren, veel zeldzamer dan de bovengenoemde bronnen.² Als – bescheiden – afzonderlijk 'genre' in de Hollandse kunst ontstond het stadsgezicht pas in de loop van de jaren 1650, met Jan van der Heijden, Gerrit Berckheyde en Jan Abrahamsz Beerstraten als belangrijkste vertegenwoordigers. Het kwam pas tot bloei in de achttiende eeuw; de zelfstandige term 'stadgezicht' is pas in 1800 gebruikt.³ Stadsgezichten van voor omstreeks 1660 zijn zelfs uitgesproken schaars, zeker waar het de provincies buiten Holland en Utrecht betreft en helemaal waar het gaat om schilderen.⁴

Een kunstenaar wiens werk voor een deel in die leemte kan voorzien, is Jacobus Vrel. Deze schilder heeft als artistieke persoonlijkheid pas sinds het begin van de twintigste eeuw de aandacht van kunsthistorici getrokken.⁵ Van zijn hand zijn inmiddels ongeveer dertig woonhuisinterieurs bekend en daarnaast bijna twintig bescheiden maar rijk gedetailleerde gezichten van een tot voor kort onbekende Nederlandse stad. Deze stadsgezichten kunnen op grond van dendrochronologisch onderzoek gedateerd worden tussen circa 1640 en 1660, dat wil zeggen net voor de werkzaamheid van de genoemde schilders.⁶ Ook wat zijn techniek en stijl betreft is Vrel moeilijk in de picturale traditie te plaatsen. Enerzijds beheerst hij niet het destijds al lang gebruikelijke mathematisch perspectief, wat zijn stadsgezichten een wat naïeve uitstraling geeft. Anderzijds is zijn schildertechniek zonder twijfel professioneel. Ongewoon voor zijn tijd is dat hij niet op doek werkte, maar uitsluitend op betrekkelijk dure, geïmporteerde eikenhouten panelen. Ook paste hij nu en dan bladgoud toe, wat in zijn tijd al even ongebruikelijk was.⁷

Al met al is zijn schilderkunst dus in technisch opzicht uitgesproken ouderwets te noemen, terwijl hij wat zijn onderwerpen betreft zonder twijfel 'zijn tijd vooruit' was. Dit geeft hem een bijzondere plek in de geschiedenis van het stadsgezicht in de Hollandse schilderkunst. Des te opmerkelijker is daarom dat het tot de dag van vandaag ontbreekt aan geschreven documenten over zijn persoon, werk en woonplaats. Ook recent onderzoek in Nederlandse en nabije Duitse stedelijke archieven heeft weinig opgeleverd.⁸ Maar nog merkwaardiger is dat ook zijn geschilderde 'stadsinterieurs' zich lange tijd leken te onttrekken aan elke vorm van lokalisering. De gissingen daarover liepen uiteen van Haarlem en Delft tot Brugge en van de Zaanstreek tot Nijmegen en Xanten.⁹ Een enkele onderzoeker, onder wie als eerste de architectuurhistoricus

Everhard Jans, zocht hem in de IJsselsteden, met name in Zwolle.¹⁰

In architectonisch opzicht maken Vrels stadsgezichten echter een opvallend consistente indruk. Dat heeft de auteurs ertoe gebracht nog eens nauwkeurig te onderzoeken of het oeuvre van Vrel toch niet tot een geografisch omschrijfbare buurt beperkt kan worden.

De eerste vraag daarbij was welke methoden beschikbaar zijn om tot een mogelijke, waarschijnlijke of zelfs zekere historische lokalisering te komen. Een bouwhistoricus kan aan de hand van de opbouw van de gevels, de soort dakbedekking, de constructie van de vensters, het metselverband of de bestrating de werkelijkheidswaarde van de geschilderde architectuur toetsen aan wat bekend is uit andere bronnen. Een historisch stedenbouwkundige of geograaf kan proberen Vrels compacte stadsgezichten met hun smalle straten en hoge smalle huizen te verbinden met bekende historische stadswijken. De manier waarop binnen één geschilderde stedelijke ruimte bepaalde openbare of particuliere gebouwen zich verhouden tot elkaar of tot een toren, een waterput, een duiker of een waterloop kan wijzen op een bepaalde herkenbare, historisch juiste situering, maar ook de onwaarschijnlijkheid of onmogelijkheid daarvan aantonen. Ook de stand van de zon kan helpen bij een poging tot lokalisering. Verder kan archiefonderzoek uitsluitsel geven over bijvoorbeeld de situering van een afgebeeld bedrijf of winkel, zoals in dit geval een bakkerij die in dezelfde gedaante door Vrel bij herhaling in een wisselende omgeving is afgebeeld. Ten slotte kunnen ook de afgebeelde figuren en hun kleding, het straatmeubilair en opschriften en uithangtekens iets meedelen over het karakter van de uitgebeelde stadsdeel.

Met behulp van deze verschillende invalshoeken zijn de auteurs er onlangs in geslaagd twee van Vrels composities met zekerheid te relateren aan twee specifieke locaties en aan twee andere met een zekere mate van waarschijnlijkheid.¹¹ Al deze locaties bevinden zich in de noordelijke binnenstad van Zwolle, zoals in dit artikel nader wordt toegelicht. Ook de overige stadsgezichten van Vrel zijn waarschijnlijk gebaseerd op straten en gebouwen in dezelfde omgeving. Dat betekent dat stadshistorici nu beschikken over bijna twintig geschilderde stadsgezichten van één hand, die met elkaar een visuele documentatie vormen van één bepaalde wijk in één bepaalde Nederlandse stad in één welomschreven periode in de zeventiende eeuw. Een visuele bron van deze omvang mag uniek genoemd worden.

WEST- OF OOST-NEDERLAND?

Een opvallend kenmerk van Vrels stadsgezichten is dat de detaillering van de door hem geschilderde gebouwen volstrekt overtuigend en bovendien consistent is en daarom als het uitgangspunt kan dienen voor een

ruwe lokalisering. De meeste van Vrels architectonische elementen, de vele stoepen met luifels, pothuizen en hoekpalen, waren overal courant in de Republiek. Bakstenen tuit- en trapgevels waren in heel Nederland en Noord-Duitsland gangbaar, al dan niet met pinakels en insnoeringen. Zelfs de aaneengesloten rijen van zeer hoge, middeleeuws aandoende gevels met soms gekanteelde toppen die bij Vrel het straatbeeld bepalen, kon men zowel in Oost- als in West-Nederlandse handelssteden aantreffen. Toch is een situering van Vrels stadsgezichten in het westen van de Republiek hoogst twijfelachtig. Op zijn schilderijen ontbreken simpele trapgevels zonder pinakels, die tussen 1600 en 1660 het straatbeeld waren gaan domineren.¹² In Holland, Utrecht, Breda en Den Bosch werden bovendien de relatief kleine trappen plat afgedekt en van een uitkragende toppilaster voorzien, een element dat bij Vrel ontbreekt.¹³ Voorts worden op Vrels schilderijen de daken bedekt door de in de IJsselstreek ontwikkelde golfpannen. Dit wijst op de voltooiing van een moderniseringsproces, terwijl in West- en Noord-Nederland in de zeventiende eeuw op tal van daken nog respectievelijk middeleeuwse platte daktegels en holle/bolle onder- en bovenpannen lagen. Tegen een situering in steden ten oosten van de IJssel, in Twente en Westfalen, spreekt dan weer dat daar in de zeventiende eeuw nog veel vakwerkhuisen stonden, terwijl die op Vrels schilderijen niet voorkomen.

Ook het plaveisel is opmerkelijk. Op Vrels schilderijen bestaat het altijd uit meer of minder los gelegde onbehakte veld(zwerf)stenen, dikwijls in banen gelegd. Deze bedekken bij hem de hele straat tot aan de particuliere stoepen.¹⁴ Veldkeien waren hoe dan ook uithoeks in de Hollandse veen- en kleigebieden. In de Hollandse steden waren de straten in beginsel belegd met een middenpad van regelmatig behakte natuurstenen blokken, kasseien of kinderhoofdjes, met aan weerszijden een voetpad van klinkers of kleine bakstenen.¹⁵ Het muurwerk is bij Jacobus Vrel nergens gedetailleerd genoeg geschilderd om een type metselverband te herkennen, laat staan een hoekoplossing met klezoren, zoals gebruikelijk was tot en met de zeventiende eeuw.

Het meest doorslaggevend voor een nadere lokalisering zijn echter de vensters, die op Vrels schilderijen geen houten kozijnen hebben maar vaste glas-in-loodpanelen, die direct zijn ingelaten in de natuur- of bakstenen dagkanten van de bovenramen. Alleen in de onderste openingen waren inwendig draairamen met glas in lood, maar nog steeds zonder kozijn. Deze bouwwijze was gebruikelijk in Noordoost-Nederland, maar werd in Holland niet of nauwelijks toegepast. Zowel in zijn straatgezichten als in de interieurs onderkent Vrel het verschil tussen het oudere ruitvormige glas naast het modernere rechthoekige glas in lood, dat in heel Nederland gangbaar werd vanaf circa

1550.¹⁶ Opvallend is ook dat zowel de uitwendige buitenrand als de dagkant van de vensters bij Vrel dikwijls is witgekalkt, een methode om reflectie van zonlicht en daarmee meer binnenvallend licht te bewerkstelligen.¹⁷ Om dezelfde reden werden ook de inwendige dagkanten van de vensters witgemaakt, zoals op diverse van Vrels interieurstukken te zien is.¹⁸ Het witkalken hangt waarschijnlijk samen met de verder naar binnen liggende positie van de glas-in-loodpanelen. Dit in tegenstelling tot de West-Nederlandse glaspanelen die, bevestigd met bindroeden en gevat in kozijnen, direct in het voorvlak van de gevel liggen. In tegenstelling tot het metselwerk oogt het glas van de vensters zeer realistisch qua verdeling, (boven)randstukken, bindroeden en lichtinval.

Op grond van het door Jacobus Vrel geschilderde plaveisel, de dakbedekking, de gevels, de venstervormen en het witkalken daarvan valt het Westen van de Republiek dus af als kandidaat voor Vrels werkgebied, evenals Duitsland. Duitse experts zijn van mening dat 'der Maler nicht in Nord-Deutschland unterwegs war – noch hat er typische Details in seinen Bildern verarbeitet'.¹⁹ Vervolgens is ons onderzoek toegespitst op Oost-Nederland, met name op Zwolle vanwege een herkenbare stadsmuur die daar nog steeds aanwezig is.

DE WATERSTRAAT IN ZWOLLE

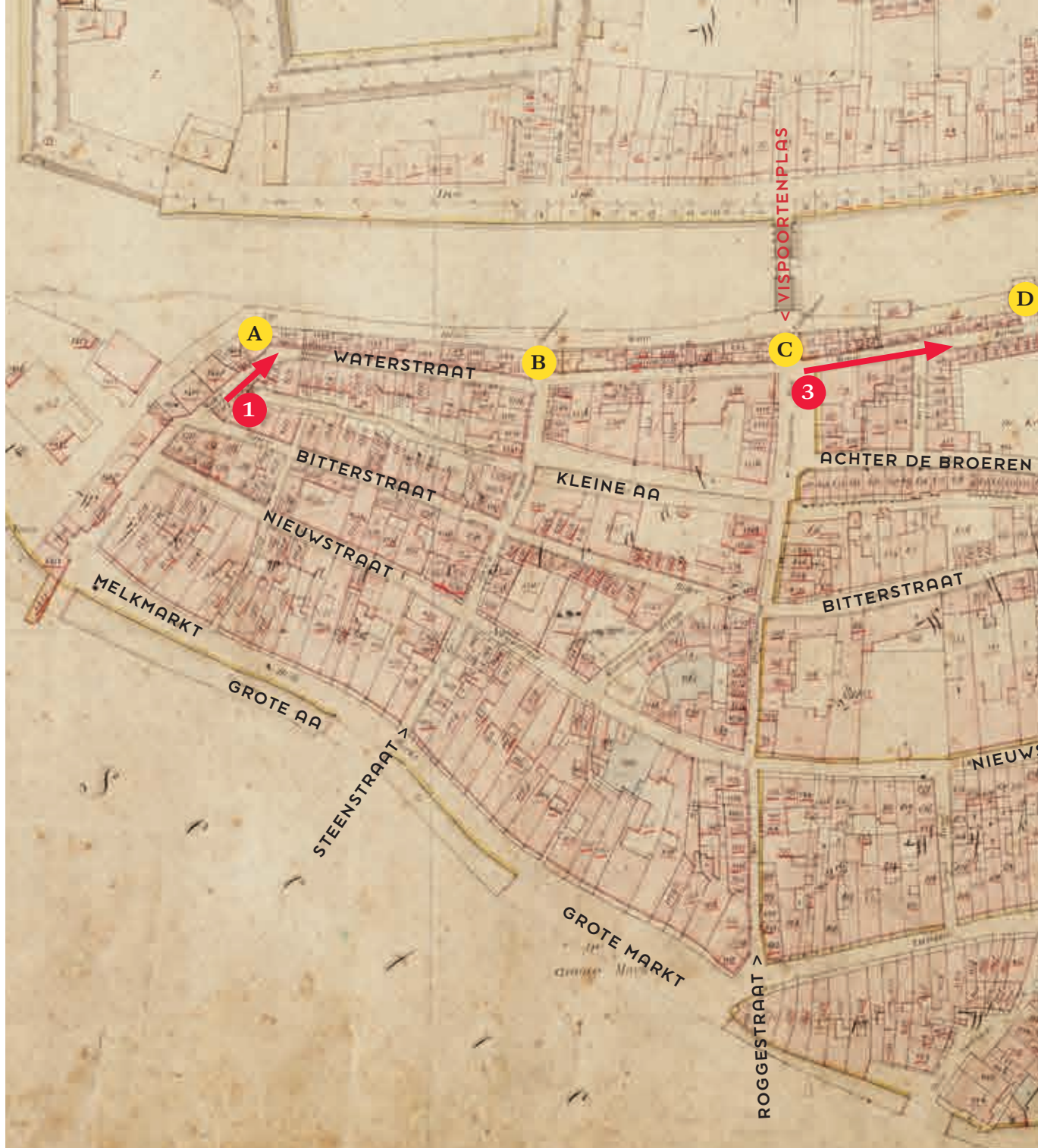
De stadsgezichten van Vrel die de meeste aanknopingspunten bieden om ze te lokaliseren, zijn twee versies van hetzelfde straattaferaal, in Hamburg en in particulier bezit (afb. 2 en 5).²⁰ Op het schilderij in Hamburg kijken we vanaf een rechthoekig pleintje of brede straat in een veel smallere straat. Beide straten hebben plaveisel bestaande uit in rijen gelegde veldkeien. Rechts op de hoek schilderde Vrel de voorgevel van een bakstenen huis met drie bouwlagen, met daarvoor een stoep die gemarkeerd wordt door zitbanken en natuurstenen hoekpalen. Het huis heeft een houten luifel waaraan een bordje hangt met de tekst 'dit huis is te huij'. Onder de luifel zien we een 'pothuis', dat tegelijk de toonbank is van de hier gevestigde bakkerij. Uiterst links is de hoek zichtbaar van een hoog opgaand gebouw. Daarop volgen twee eenvoudiger huizen met een heel laag huisje ertussen, alle gelegen op dezelfde rooilijn en met daken die bedekt zijn met rode golfpannen. Het eerste heeft eveneens een pothuis als toonbank, met daarboven een opklapbaar scherm op ijzeren stangen. Zowel op foto's die de situatie in de twintigste eeuw laten zien als op Vrels schilderij heeft het derde huis nooit een overkraging gehad en bezat het in Vrels tijd al een lage verdieping, afgaande op de twee kleine, vierkante vensteropeningen nabij de hoek. Wat beslissend is voor het herkennen van de locatie is dat de drie lage gebouwen links kennelijk aanleunen tegen een bakstenen muur met blinde bogen, waarvan er één te zien is boven het dak van het laagste huisje (afb. 2).

2. Jacobus Vrel, *Straatgezicht*, ca. 1653 (d), tussen de schuine daken van de huizen is het houten raamwerk met beschot op de weergang te zien (Kunsthalle, Hamburg)

►3. De Waterstraat in Zwolle, juni 1962. (Foto G.J. Dukker, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

4. Kadastraal Minuutplan, ca. 1830, noordelijke binnenstad Zwolle, met: 1. Standpunt met kijkrichting van Jacobus Vrel in de Waterstraat, 2. In de Broerenstraat schuin tegenover de bakkerij van Reijner Gerrijts, samen met het hoekpand (huurhuis) omljnd aangegeven, 3. vanaf de Vispoortenplas in de Waterstraat. Langs de Waterstraat liggen: A. de Zwanentoren, B. de Steenpoort, C. de Vispoort, D. de Wijndragerstoren, E. de Librije van het Broerensklooster, F. de Pelsertoren, G. de Diezerpoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, MIN04061F01)

Boven aan die muur is een houten raamwerk bevestigd, dat wordt afgedekt door een schuin lessenaarsdak met rode golfpannen waaruit een schoorsteen oprijst.²¹ Wat opvalt, is dat volgens Vrel het pannendak van de weergang bij het derde lage pand ophoudt. Alles wijst erop dat dit een stadsmuur is met aan de bovenzijde een overdekte weergang op bogen.

Een locatie die hiermee in belangrijke mate overeenstemt, is het westelijk deel van de Waterstraat in Zwolle. De eerste aanwijzing is een foto uit 1962, genomen voordat dit deel van de straat in het kader van de stadsvernieuwing werd afgebroken (afb. 3). De twee eerste aangebouwde huizen zijn sinds de zeventiende eeuw met een uitkragende verdieping verhoogd en bepleis-

terd, maar de voorgevels vertonen nog dezelfde karakteristieken als de gevels op het schilderij. Het eerste huis op de foto steekt iets verder naar voren dan het tweede, lagere huis op het schilderij, hetgeen wijst op een (iets) ander standpunt van de fotograaf. Het pannendak was in de zeventiende eeuw blijkbaar steiler, omdat het pand toen lager was. Ook het kleine pandje tussen de twee grotere in, is nog steeds aanwezig, maar heeft op de foto een later toegevoegde, uitkragende verdieping. Het daaropvolgende derde huis is ten opzichte van de foto uit 1962 weinig veranderd sinds de zeventiende eeuw. Het heeft geen overkraging op het schilderij van Vrel, maar toen al wel een lage

verdieping, gezien de twee kleine vensters bij de hoek. De foto laat zien dat het pand toen onder één dak twee woningen herbergde, ieder met een eigen voordeur en één venster op de begane grond.

Het hoge, iets uitspringende hoekgebouw links vooraan is op de foto ook zichtbaar, zij het in afgetopte gemoderniseerde vorm. De hoekpartij links, die op beide schilderijen met een kleine overkraging boven uit het beeld verdwijnt, is een belangrijk aanknopingspunt voor de precieze situering. Deze muurstrook hoort namelijk bij een gebouw dat de Zwanentoren moet zijn. Op dit punt onderbreekt de toren de stadsmuur en markeert zo de hoek in de straat (afb. 4, A).

5. Jacobus Vrel, *Straatgezicht*, ca. 1646 (d) (particuliere collectie)

Deze toren, waarvan de onderbouw bewaard bleef, is aan de veldzijde rond maar vlak, met een knik aan de stadszijde (afb. 6).

Vrijwel identiek is het schilderij in een particuliere verzameling (afb. 5). Daar is deze muurstrook iets breder afgebeeld en voorzien van een deur met treden en natuurstenen omlijsting. Hogerop bevindt zich bovendien een natuurstenen venstertje met daarnaast op de hoek een decoratie. Het venstertje hoort bij een vanuit de openbare straat toegankelijke gemetselde

spiltrap die leidde naar de weergang en een gekanteeld platform boven op de vestingtoren.²² Deze oplossing is vergelijkbaar met de nog bestaande, even oude Wijn-dragerstoren (afb. 7). Na de gedeeltelijke afbraak van de Zwanentoren in 1823 kwam hier het huis dat uiterst links op de foto uit 1962 staat (afb. 3) en tegenwoordig een café met bovenwoning is. Voor wat de linker straatwand betreft, komt het schilderij dus in grote mate overeen met de gebouwde werkelijkheid in Vrels tijd, omstreeks 1650.

6. De stadsmuur van Zwolle vanuit het noorden met in het midden de aan de buitenkant ronde, tevens plat afgedekte Zwanentoren; rechts de Jan Bachstoren met drievoudige spits. Achter de muur loopt de Waterstraat. Rechts naast de Zwanentoren ligt de duiker/waterpoort waardoor de Kleine Aa uit de stad stroomt. Detail van een anoniem stadsgezicht uit ca. 1600 (Museum ANNO, Zwolle)

7. Waterstraat met de Wijndragerstoren, stadszijde, links de rode toegangsdeur van de traptoren, daar boven en de afgehakte arcade van de weergang. Het pannendak is later toegevoegd, situatie 2023
(Foto D.J. de Vries)

De meeste middeleeuwse stadsmuren in Nederland waren aan de stadszijde voorzien van zware steunberen met daartussen gemetselde bogen die de weergang droegen, zo ook de oudere ommuring van Zwolle, die rond 1400 dateert en waar de Sassenpoort deel van uitmaakt. Bij de noordelijke stadsuitbreiding van Zwolle rond 1500 is de weergang aangebracht op de volle dikte van de muur. Aan de binnenzijde is een overkraging op ronde boogjes gemetseld, die op zandstenen consoles rusten. Boven op iedere tweede console was met behulp van een smeedijzeren strop een houten stijl aangebracht om het dak boven de weergang te dragen en met behulp van regels het afsluithek aan de stadszijde te vormen. Deze bijzondere con-

structiewijze maakt dat de twee hiervoor en twee later te bespreken 'muurgezichten' uitsluitend langs de noordelijke stadsuitbreiding in Zwolle gelokaliseerd kunnen worden, niet in een van de andere Oost-Nederlandse steden tussen Maastricht en Groningen, aangezien zij stadsmuren met steunberen hebben.²³ Na de afbraak van de muurhuizen in het derde kwart van de twintigste eeuw kwam de middeleeuwse stadsmuur vrij (afb. 8). Deze kon vervolgens in de jaren 1960 gerestoreerd worden met inbegrip van de gereconstrueerde weergang, die ook – in dichtgetimmerde vorm – bij Vrel te zien is (afb. 2 en 9).²⁴ Hierdoor is de bijzondere vorm van de Zwolse stadsmuur weer zichtbaar geworden.

▲ 8. De Waterstraat na de afbraak van de huizen, ca. 1964 (Foto Th.J. de Vries)

◀ 9. De gereconstrueerde stadsmuur aan de Waterstraat, rechts de woonhuizen uit 1976 van Aldo van Eyck en Theo Bosch, situatie 2020 (Foto D.J. de Vries)

10. De Waterstraat met rechts het huis op de kop van het bouwblok tussen Waterstraat en Kleine Aa met beter zichtbaar het inmiddels vrijstaande hoekpand, september 1965 (Foto Th.J. de Vries)

Nog niet besproken is het hoge hoekhuis op de twee schilderijen. Dat is ook problematischer. Tot de afbraak omstreeks 1968 stond er een huis op de westelijke punt van een langgerekte strook die werd begrensd door de Waterstraat en de Kleine Aa, een oude waterloop (afb. 4, nr. 1321). Dit pand stond mogelijk aan drie zijden vrij, omdat foto's uit de twintigste eeuw laten zien dat er een bouwsel met beperkte hoogte stond (afb. 3). Wat betreft plaats en proporties zou Vrels huis opgevolgd kunnen zijn door het pand op de foto's. Dit jongere huis had echter een diepe opzet en een vrijwel gesloten westelijke zijgevel, waarbij – gezien de muurankers onder de dakrand – de balklaag op de verdieping evenwijdig liep aan de voorgevel (afb. 10). De twee varianten van het schilderij laten hier overduidelijk een dwarshuis zien, dus met de daknok evenwijdig aan de straat. Ongeveer haaks daarop staat de topgevel die Vrel schilderde. Anders dan wij eerder veronderstelden, is het waarschijnlijk dat de op zich realistisch weergegeven gevel ergens anders stond en omwille van de compositie naar hier verplaatst is.²⁵

DE BAKKERSWINKELS VAN JACOBUS VREL

De twijfel over de locatie wordt versterkt door andere stadsgezichten van Vrel, die bakkerswinkels weergeven die veel op elkaar lijken. De opzet van de bijbehorende gevels is echter steeds verschillend en ook de situering van de winkel in het straatbeeld varieert. Op de twee eerdergenoemde schilderijen in Hamburg en in een privécollectie is rechts geen rechter begrenzing van de gevel te zien. Toch lijkt het pand op andere schilderijen vrij te staan. Ook de uitstalling op de stoep van de bakkerswinkels komt elders terug, evenals een uithangbordje met 'dit huys is thur' en het mannetje met wit hemd en rode muts, zij het in steeds verschillende gevelvarianten. Een goed voorbeeld is het schilderij in Wadsworth (afb. 11), dat andere broden laat zien, een andere luifel met golfpannen en direct daarboven bovenlichten die op de voornoemde schilderijen ontbreken. De ruimtelijke compositie als geheel is niet overtuigend. Een duikeringang midden boven het plaveisel 'zweeft' en rechts naast het pand is op een onwaarschijnlijke plek een put te zien. Het bakkershuis staat geheel vrij, met een niet geïdentificeerde kapel rechts daarachter. Verder komt ook de hoogopgaande straatwand aan de link zijde niet overeen met die op de twee eerdergenoemde schilderijen.

Een volgend voorbeeld, in het Landesmuseum in Oldenburg, toont op een straathoek onmiskenbaar een bakkerswinkel met pothuizen onder een luifel met golfpannen (afb. 12). De tuitgevel heeft een soort van symmetrische indeling waarbij de ingang in het midden is gelegen, in tegenstelling tot die op afb. 2 en 5, waar de deur links is gesitueerd. Het bordje over de verhuurbaarheid van het huis en het mannetje in de

vensteropening ontbreken bij deze voorstelling. Een volgend schilderij, ook weer in een privécollectie (afb. 13), toont opnieuw een leunend mannetje, nu in het enige kruisvenster centraal op de verdieping. Het assortiment brood lijkt op de uitstalling van afb. 11. Net als bij de andere bakkerijen staat er luxe, speciaal gevormd witbrood, geen alledaags roggebrood. Ook het schaakbordpatroon van de groene en gele plavuiten die het pothuis flankeren, is vergelijkbaar met dat op de eerdergenoemde stadsgezichten.

Het schilderij op afb. 13 en een exemplaar in het Getty Museum (afb. 14) hebben met elkaar gemeen dat de bakkerij één huis verwijderd is van een straathoek, waarbij de frontale voorstelling van afb. 13 op afb. 14 een kwartslag gedraaid is ten opzichte van afb. 13. Het mannetje ontbreekt op afb. 14, de bovenlichten zijn anders ingedeeld en in plaats van twee boogvensters met luiken, is op de verdieping van het hoekpand slechts één klein tweelichtvenster te zien. Op afb. 14 ontbreekt de luifel en het pothuis is met een schuin pannendak gedekt. Hier tekent zich op de begane grond een kruisvenster af met luiken, beschilderd met een donker en wit X-vormig patroon. Deze twee voorstellingen verschillen dus aanzienlijk qua architectonische detaillering, maar niet in de situering van de bakkerswinkel ten opzichte van de straathoek. Gevelbeëindigingen zijn op afb. 13 niet te zien, maar afb. 14 maakt duidelijk dat er frontaal geen geveltoppen waren, en dat de bakkerij en het hoekpand als één dwarshuis onder een doorgaand pannendak liggen.

De verschillen in architectonische details evenals de situering van deze bakkerijen kunnen in theorie het gevolg zijn van een tijdelijke situatie, of van een of meer verbouwingen.²⁶ Maar ze kunnen ook het resultaat zijn van de artistieke vrijheid van de kunstenaar. Een sterk argument dat twijfel zaait inzake de situering van Vrels stadsgezichten, met centraal of terzijde een bakkerij, volgt uit de belastingregisters op hardsteden. Met onderbrekingen zijn deze registers voor Zwolle per stadswijk geraadpleegd tussen 1630 en 1670. Een bakkersoven wordt daarin altijd afzonderlijk genoemd, omdat die voor het dubbele bedrag werd aangeslagen ten opzichte van een gewone stookplaats. De analyse van de belastingregisters vond in omgekeerde chronologische volgorde plaats, omdat in de oudste kohieren alleen een doorgaande opsomming van persoonsnamen en het aantal vuursteden per huis geven. Het jaar 1669 bevat een uitleg over de gevolgde looproute van de belastinginner, waarbij de huizen zijn genummerd met zowel de namen van de eigenaren als van de huurders. Uit de registers blijkt dat bij wisseling van eigenaren de bakoven als vast onderdeel van een huis meermaals door een opvolger werd overgenomen. De conclusie uit deze analyse is nu dat er aan de zuidzijde van de Waterstraat in de voornoemde jaren geen bakkerij stond.

11. Jacobus Vrel, *Straatgezicht*, ca. 1644 (d) (Wadsworth Atheneum, Hartford, CT)

12. Jacobus Vrel, *Straatscène met drie figuren voor een herberg*, ca. 1651 (d) (Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Oldenburg)

13. Jacobus Vrel, *Straathoek met een bakkerij en een stoffenwinkel*, ca. 1642 (d) (particuliere collectie)

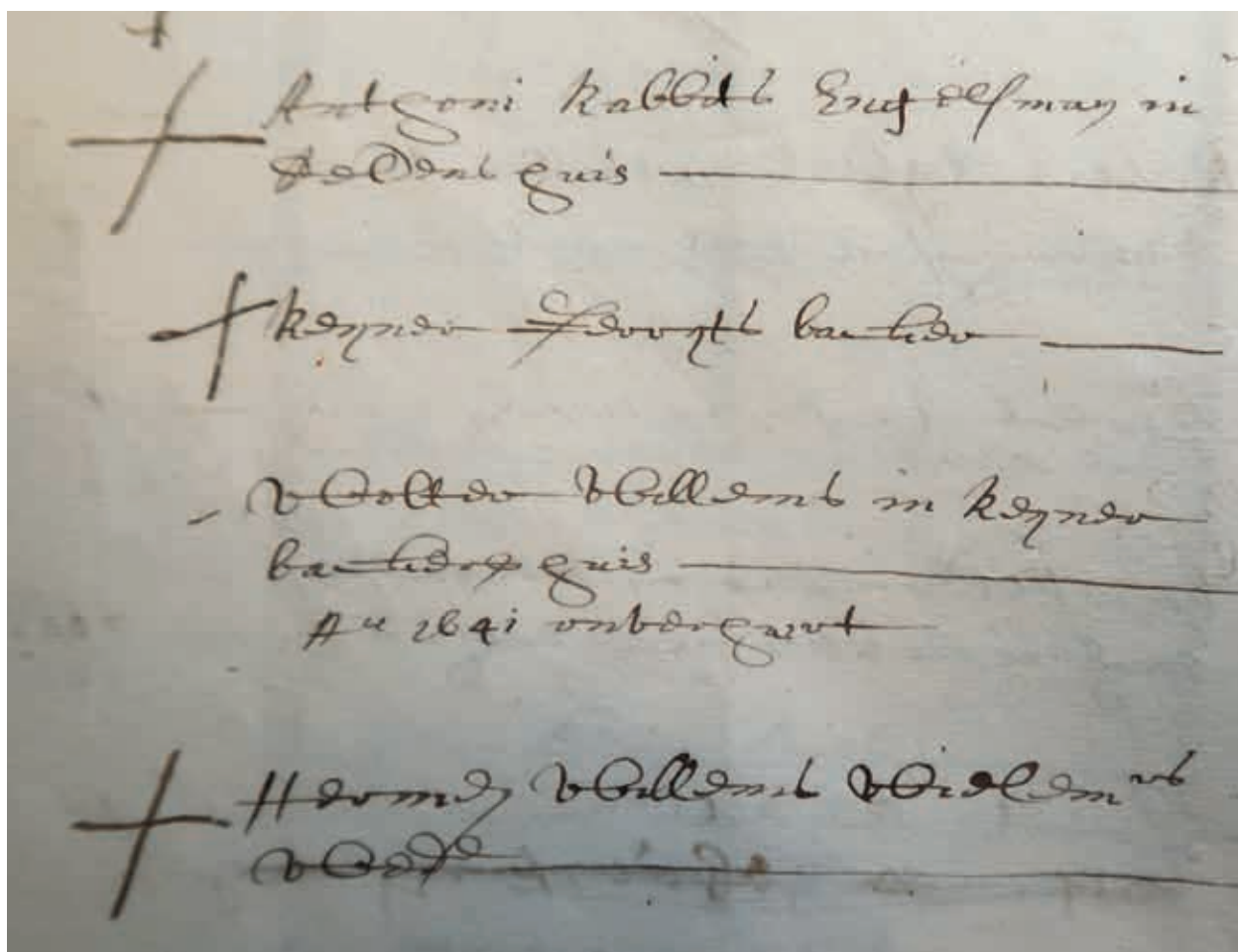
14. Jacobus Vrel, *Straatscène met converserende mensen nabij een kapperszaak*, niet gedateerd (J.P. Getty Museum, Los Angeles)

Anders gezegd: Jacobus Vrel heeft de door hem afgebeelde bakkerij elders vastgelegd, waarbij we voorlopig aannemen dat deze niet verzonnen is, omdat de winkel een consistent en terugkerend element op Vrels schilderijen is.

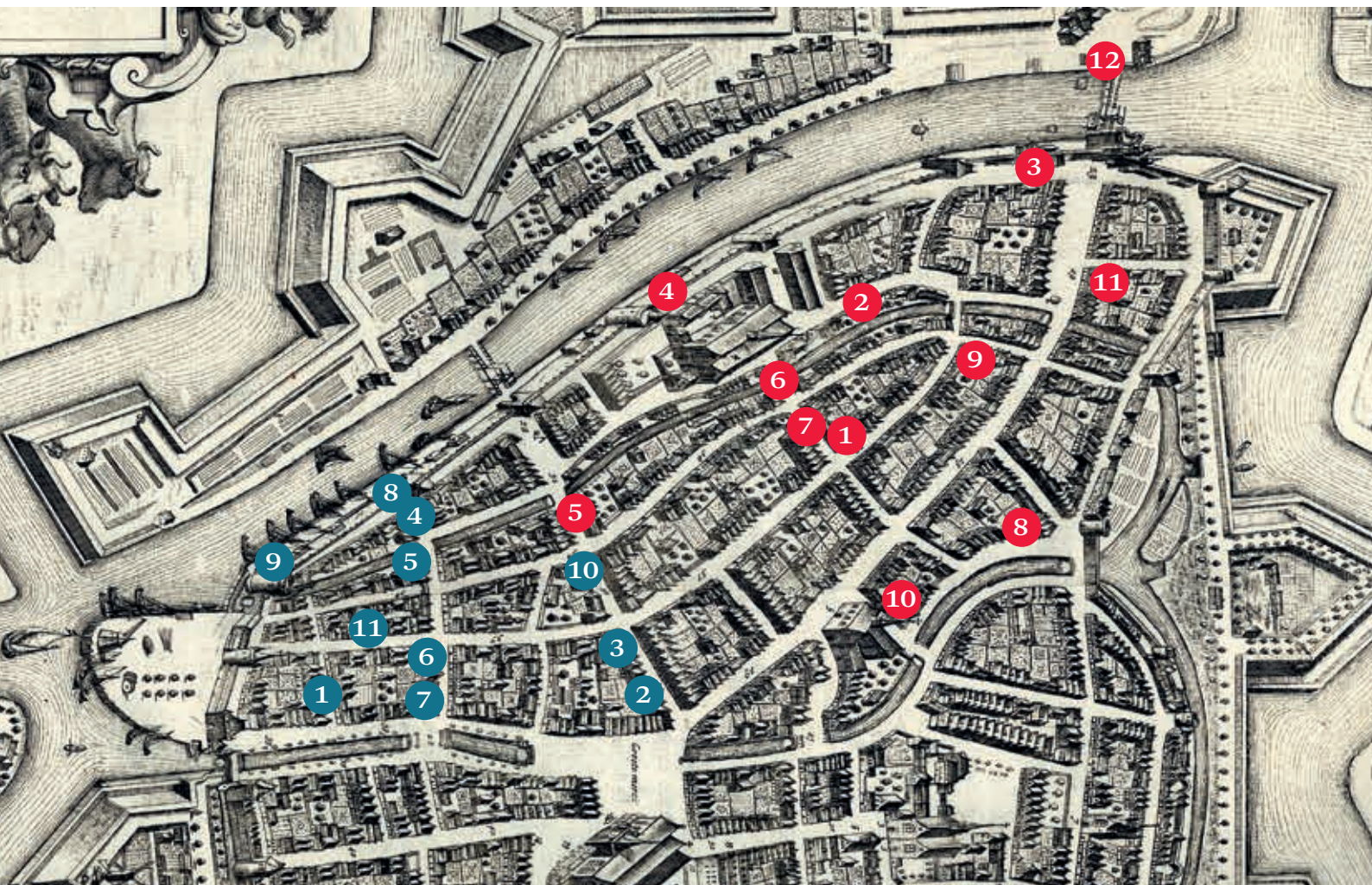
De vraag is nu of de door Vrel veelvuldig vastgelegde bakkerij wellicht elders in Zwolle te lokaliseren is. De noordelijke binnenstad bestaat uit twee bestuurlijk gescheiden wijken, de 'Waterstraat'²⁷ en de 'Diezerstraat'. De hoofdstraten in deze wijken (respectievelijk de Melkmarkt en de Diezerstraat), blijven hier buiten beschouwing, omdat de bebouwing daar niet de compactheid toont die Vrel uitbeeldt. De straten in de twee wijken liggen evenwijdig aan de hoofdstraten; het zijn, van zuid naar noord gerekend: Nieuwstraat, Bitterstraat, A-plein, Achter de Broeren en Eiland en ten slotte de Waterstraat langs de stadsmuur (afb. 4). Deze doorlopende straten worden met elkaar verbonden door de dwarsstraten, van west naar oost Steenstraat, Roggestraat/Vispoortenplas en Broerenstraat.

Van de twaalf bakkers in de wijk Diezerstraat kan aan de oostzijde van de Broerenstraat tussen 1637 tot 1647 bakker Reijner Gerrijts gesitueerd worden, die – vooruitlopend op het vervolg – als enige twee panden

naast elkaar bezat. Wat zijn eigen huis met bakkerij betreft, werd hij in het genoemde decennium aangeslagen voor één gewone haardstede en tweemaal in verband met de aanwezigheid van één 'backaven'. Deze Reijner Gerrijts had de bakkerij overgenomen van Gerryt Cleyn, die daar in de jaren 1630 voor hetzelfde aangeslagen werd. Na 1647 wordt Reijner Gerrijts opgevolgd door respectievelijk de bakkers Hendrick Jansen (1653), Claes Arents (1665-1667) en Jan Greve (1669).²⁸ Uniek voor Zwolle en extra interessant is dat Reijner Gerrijts aan de zuidzijde naast zijn bakkerij een 'huirhuys' bezat met één schoorsteen, waarvoor hij of zijn huurder tussen 1639 en 1644 aangeslagen werd.²⁹ In 1639 en 1640 wordt deze huurder met naam vermeld: Wolter Willems.³⁰ In 1641 wordt Wolter niet meer genoemd; waarschijnlijk is hij dat jaar vertrokken. Het belastingjaar 1639-1640 meldt nog: 'Wolter Willems in Reyner backers huis' plus: 'A° 1641 onverhûert', dus hoefde dat jaar niet voor die ene stookplaats betaald te worden (afb. 15).³¹ Vanaf 1641 was Reijner Gerrijts kennelijk op zoek naar een nieuwe huurder. Dit nu komt sterk overeen met de situatie die Jacobus Vrel heeft weergegeven middels het uithangbordje. Nogmaals: de combinatie van een bakkerij met

15. Detail uit Zwols belastingregister van 1639-1640 waar Reijner Gerrijts Backer voor drie haardsteden in zijn bakkerij betaalt (Collectie Overijssel, 0700-9266)

16. Joan Blaeu, Zwolle, plattegrond van de noordelijke stad, 1650, met de verspreiding van de bakkerijen buiten de hoofdstraten Melkmarkt en Diezerstraat (gravure in particuliere collectie)

Wijk Waterstraat (west)

- 1 Berent Hendricks backer '37, '39, '33,'28, Berent Hermensz backer 1628-'42, Hendrick Berents '69
- 2 Albert Frerix wed. '69, Frerix zelf: '43, '42, '41, '36, '33 [gaat Hendrick dubbel hieraan vooraf in '39, '40, '41?]
- 3 Jan Prst wed. '69, Laurens koeckebacker '43, '42
- 4 Albert Srevicken '40, Hendrick Dubbels in Laurens Coeckebacker '41, '40
- 5 Otten Backer '69
- 6 Caspar Backer '69
- 7 Hendrick Bernts, Hendrick Berents koecken-backer 1669
- 8 Berent Alberts backer 1669
- 9 Jacob Backer 1669, zijn wed. '70
- 10 Jan Gerrijtsz backer '43, '31, Gerrijt Jansen backer, 1641, '40, '39, '36, Egbert Jansen backer '37
- 11 Wolter backer '43, '42, '41, '40, [Herman Geerlichs backer 1639?]

Wijk Diezerstraat (oost)

- 1 Derck Jacobsz backer 1669
- 2 Asien Jans backer 1669, '65-'67, '47, '44, '39, '36
- 3 Hendrick Gerrijts wed. 1669
- 4 Hermen Werners backer, 1669
- 5 Jan Flerix 1669, Jan Florisz '65, '67
- 6 Frans Fransen 1669, '65, '67, '53
- 7 Jan Greve met oven 1669, Claes Arents backer '65, '67, Hendrick Jansen backer '53, Reiner Gerrijts backer 1639-'47, Gerryt Cleyn 1631-'34
- 8 Wolter backers weduwe 1669
- 9 Jan Egberts backer 1669
- 10 Goosen Jansen backer 1653, '53, '47, '36, '33, Egbert Willems '31 nu Gosen Jans (in de Sacramentssteeg)
- 11 Berent Hendrix backer 1669, '65, '67, Jan Roloffs '53
- 12 Lambert Hendrixen 1653 (tussen de twee Diezerpoorten)
- 13 Onbepaald 1653: Jan Hendrixen en Hans Hendrix Cock en pasteibakker

huurhuis is uniek in de zeventiende-eeuwse Zwolse belastingregisters; dit maakt de situering van het bedrijf en de identificatie van de bewoners aannemelijk. De dateringen in de historische bronnen zijn niet in strijd met de chronologie van de eerdergenoemde stadsgezichten met het bordje over het huurhuis, omdat deze alle na 1641 door Vrel zijn geschilderd.³² Op de toonbank van het hoekpand, afb. 13, lijken enkele rollen stof te liggen. Dat zou met het beroep van Wolter Willems te maken kunnen hebben.³³

De gescheiden eigendom onder één dak lijkt ten tijde van het Kadastraal Minuutplan uit circa 1830 nog aanwezig.³⁴ De oostzijde van de Broerenstraat telt vanaf de Broerenkerk dan nog steeds acht panden tot aan de hoek met de Nieuwstraat (afb. 4). Zoals eerder geconstateerd, vormden de bakkerij van Reijner Gerrijs en zijn huurhuis samen één dwarshuis met de nok evenwijdig aan de Broerenstraat, staande op de noord-oostelijke hoek van de Nieuwstraat. Anders dan de stadsplattegrond van Blaeu uit 1650 (afb. 16), laat een luchtfoto uit 1947 de toen nog ten dele aanwezige panden zien: een inmiddels jonger hoekpandje met mansardedak en ter plaatse van de bakkerij een oud dwarshuis met steil dak.³⁵ De opzet van dat huis correspondeert met de door Jacobus Vrel geschilderde straathoek van afb. 14.

NOGMAALS DE WATERSTRAAT

Er zijn nog twee vrijwel identieke schilderijen van Vrel bekend waarop links een stadsmuur te zien is met een rij simpele muurhuizen voorzien van afwisselend lage en hoge schoorstenen (afb. 17).³⁶ De huisjes zijn lager en armoediger dan die in de eerst getoonde schilderijen; het dak reikt grotendeels niet hoger dan de onderkant van de weergang. Het hier te bespreken schilderij uit 1658 (d) bevindt zich in Boston. De eerder getoonde stadsmuur langs de Waterstraat in Zwolle strekte zich over een lengte van circa 700 meter uit en bevatte diverse poorten en torens, waarvan er enkele bewaard zijn. In het verlengde van de hoge muur op het schilderij in Boston staat een gekanteelde vestingtoren zonder dak of spits, maar met smalle schietsleuven in de twee bovenste tranches. Het kan hier alleen maar om de eerder getoonde Wijndragerstoren gaan (afb. 7), die pas in de achttiende eeuw een pannendak kreeg.³⁷ Rechts op de achtergrond van het schilderij staat de helft van een tuitgevel, nog net zichtbaar tussen het boompje en het rechter hoekhuis. Deze tuitgevel komt treffend overeen met de hoek van de nog bestaande Librije van het Broerenklooster (afb. 18). De straathoek op de voorgrond rechts laat zich goed vergelijken met het huidige, even na 1500 versteende hoekpand Vispoortenplas 8-10, dat met de topgevel naar de Waterstraat staat. Voor dit straatbeeld moet Jacobus Vrel zijn standpunt nabij de hoek van de Vispoortenplas en de Waterstraat hebben ingenomen.³⁸ Hij lijkt de afstan-

den in de Waterstraat te hebben bekort, zoals hij dat op zijn andere stadsgezichten ook deed.³⁹

Na de hoge schoorsteen lijkt de overkapping van de weergang op te houden of onderbroken te worden, iets wat Vrel op andere schilderijen (afb. 2 en 5) ook deed. Het 'gat' maakt de verderaf gelegen Wijndragerstoren beter zichtbaar. De door Vrel geschilderde situaties illustreren het ten dele opheffen van de verdedigende functie van de middeleeuwse muur aan de noordzijde van de stad. Tussen 1606 en 1620 werd die overgenomen door het Noordereiland, een stadsuitleg met aarden wallen en bastions waarmee de Thorbeckegracht een binnenhaven werd.⁴⁰

FANTASIE OF HISTORISCHE BRON?

Door een beperkt aantal van Vrels stadsgezichten stap voor stap te analyseren en als het ware te decoderen met behulp van kaarten en andere historische hulpmiddelen is het gelukt het in deze werken door Vrel opgeroepen stadsbeeld voor een groot deel topografisch en architectonisch te ontsluiten. In de besproken schilderijen zijn bepaalde architectonische motieven en zelfs straatgedeelten herkenbaar die elk voor zich onmiskenbaar verwijzen naar middeleeuws Zwolle. Vrel heeft voor zijn stadsgezichten verschillende van zulke architectonische elementen bewerkt en gecombineerd tot nieuwe ruimtelijke composities of 'collages'. Die werkwijze was in de zeventiende eeuw overigens heel gewoon, zoals blijkt uit het grote aantal van dergelijke combinatiegezichten van bijvoorbeeld Jan van der Heijden. Men zou zelfs kunnen zeggen dat het topografisch nauwkeurige stadsgezicht als mini-genre is voortgekomen uit het veel oudere gebruik van het samengestelde of geheel gefantaseerde stadsgezicht dat vooral bedoeld was om als decor of achtergrond een stedelijke omgeving te suggereren. De combinatiegezichten vormen daarbij een soort tussencategorie: ze zijn wel herkenbaar maar niet exact te lokaliseren. Ook de besproken stadsgezichten van Vrel waren kennelijk niet bedoeld als een topografische registratie, maar voor zijn tijd- en stadsgenoten wel als 'typisch Zwols' herkenbaar. De beschouwer die bekend was met deze buurt werd in dit soort composities als het ware op het verkeerde been gezet. Het is dan ook goed denkbaar dat ze min of meer opzettelijk zo bedacht waren, als een soort beelddraadsel of *conversation piece*.

Wat is nu het belang van deze schilderijen voor de geschiedenis van architectuur en stedenbouw en voor de stadsgeschiedenis in wat bredere zin? Vooral als we de besproken schilderijen combineren met de andere, hier niet besproken maar wel onmiskenbaar aan dezelfde buurt te relateren voorstellingen, blijkt het grote belang. Allereerst bevatten ze met elkaar een groot aantal volstrekt geloofwaardige details, die informatie geven over historische architectuur en straatinrich-

17. Jacobus Vrel, *Straatgezicht*, niet gedateerd (particuliere verzameling, Boston)

ting in Zwolle en wellicht ook in soortgelijke andere oude steden. Daarnaast zijn Vrels Zwolse stadsgezichten als visuele documentatie van één bepaald stadsdeel in de zeventiende eeuw volstrekt uniek te noemen voor de hele Republiek. Daarbij is het van belang in het oog te houden dat hij niet de meest representatieve plekken opzocht, zoals zijn (iets latere) tijdgenoten meestal deden. Integendeel, vrijwel alle enigszins herkenbare elementen zijn terug te voeren niet tot het centrum, maar tot een oud en onaanzienlijk deel van de noordelijke stad. Het lijkt geen twijfel dat schilder Jacobus Vrel een bijzondere band heeft gehad met dit stadsdeel, misschien wel met het Kinderhuis, het latere Weeshuis aan de Broerenstraat, waar zijn vroegste afbeeldingen met een bakkerij thans gesitueerd worden.

Een opvallende eigenaardigheid van Vrels stadsgezichten is dat hij het mathematisch perspectief, dat inmiddels standaard was geworden, in elk geval voor de weergave van architectonische ruimten, onvolgende beheerst. Hij geeft de stedelijke ruimte weer op een voor-moderne, middeleeuwse, min of meer intuïtieve manier, in toneelachtige maar tegelijk opvallend smalle ruimtelijke composities. Hij wil blijkbaar op het kleine beschikbare formaat van zijn paneeltjes zoveel mogelijk laten zien en daarom laat hij de architectuur als het ware krimpen, waardoor zijn stadsgezichten letterlijk iets benauwds krijgen. Maar als wij als kijker afstand nemen van die academische eis van het mathematisch perspectief en op onze beurt intuïtief zijn toneeltjes tot ons nemen, dan opent

zich een levensecht beeld van enkele speciale hoekjes in het oude Zwolle. Wat dan opvalt is de grote afwisseling in typen vensters, geveltoppen, stoepen, luifels enzovoorts, waarvan Vrel zo veel mogelijk en steeds weer nieuwe varianten laat zien. Zijn composities worden verder opgesierd door uithangtekens, uitstallkasten en opschriften en bevolkt door een grote verscheidenheid aan stadsbewoners in allerlei kleding en houdingen. In die straattaferelen heeft de maker blijkbaar als het ware picturaal willen samenballen wat kenmerkend was voor zijn directe omgeving. Juist het volstrekt niet-academische, niet-cerebrale van zijn voorstellingen maakt ze extra interessant als tijdsdocument.

Een interessant gegeven in dit verband is dat Vrel in totaal achtmaal een bakkerij schilderde, en dat vier van die schilderijen op de eerste verdieping steeds dezelfde man tonen met een rode muts en duidelijke gelaatstreken die uit het venster kijkt. Dankzij historisch onderzoek weten we nu dat het vrijwel zeker de bakkerij betreft van Reijner Gerrijts. Hierdoor kijken we als hedendaagse toeschouwer als het ware mee met de bakker in zijn belangstelling voor het straatbeeld en het straatleven van zijn eigen buurt. Zo worden Vrels bescheiden schilderijtjes behalve bouwkunst-historische documenten ook zeldzame en kostbare getuigen van het dagelijks leven in het midden van de zeventiende eeuw in een middeleeuws buurtje van een IJsselstad. Als historisch document wint dit ensemble nog aan belang als we bedenken dat iets dergelijks in deze omvang elders in de Republiek volkomen ontbreekt.⁴¹

NOTEN

- 1 Dit artikel gaat voor een deel terug op B. Bakker en D.J. de Vries, 'Jacobus Vrel in Zwolle', in: B. Ebert, C. Tainturier en Q. Buvelot (red.), *Jacobus Vrel. Searching for Clues to an Enigmatic Artist*, München/Parijs/Den Haag 2021, 75-89 (tent.cat., ook edities in het Duits en het Frans). In dat artikel werd aangetoond dat ten minste drie door Vrel geschilderde composities gedeelten weergeven van de stad Zwolle.
- 2 Zie *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Instituut voor de Nederlandse Taal, ivdnt.org, s.v. 'stad'.
- 3 Zie bijv. B. Gerlagh (red.), *Kijk Amsterdam 1700-1800. De mooiste stadsgezichten*, Amsterdam/Bussum 2017. Als zelfstandige term komt het woord 'stadgezig' vrijwel zeker pas voor in 1800, in de veilingcatalogus van verzamelaar Cornelis Ploos van Amstel; zie B. Bakker, 'Cornelis Ploos van

Amstel en het stadsgezicht als kunst', in: Gerlagh 2017, 20-33, i.h.b. 25.

- 4 Zie B. Bakker, "'Conterfeitsels' en 'perspectieven'. Het stadsgezicht in de Hollandse schilderkunst van de zeventiende eeuw', in: A. van Suchtelen en A.K. Wheelock (red.), *Hollandse stadsgezichten uit de Gouden Eeuw*, Den Haag/Washington 2008, 34-35. Voor zover het Zwolle betreft, zijn de belangrijkste picturale bronnen enkele werken van Johannes Gerritsz van Cuylenburgh, Gerard Terborch en Abraham Beerstraten.
- 5 De kunsthistoricus die er grotendeels in slaagde Vrels oeuvre te scheiden van dat van Johannes Vermeer en diens omgeving was Cornelis Hofstede de Groot. Zie C. Tainturier, 'In Search of Jacobus Vrel. The Reception of the Artist and his Work from the Seventeenth Century to the Present Day', in: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021

(noot 1), 23-39, i.h.b. 30-31.

- 6 Zie P. Klein, 'The Dendrochronological Analysis of Panel Paintings by Jacobus Vrel', in: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), 128-133.
- 7 Met dank aan Quentin Buvelot (schriftelijke mededeling d.d. 14 maart 2025).
- 8 Zie P. Bakker, 'Who was Jacobus Vrel?', in: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), 41-47.
- 9 Zie voor een overzicht B. Ebert, C. Tainturier en Q. Buvelot, 'The Mystery of Vrel', in: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), 13-23.
- 10 Jans herkende de Zwolse stadsmuur op het schilderij in Hamburg (afb. 2). Zie E. Jans, *Burgerhuizen tussen IJssel en Eems*, Zutphen 1989, 64 en 66.
- 11 Zie noot 1.
- 12 F.J.P.M. Kwaad, *De oorsprong van de trapgevel*, kwaad.net/Trapgevels. html E.H. E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen. Ver-*

klarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie, Leiden 1997, 184-185. Onderscheidbaar is de middeleeuwse afdekking van de trappen met ezelsruggen en de jongere variant met platen natuursteen. Onder invloed van het internationale classicisme en de lokale wet- en regelgeving zijn sinds de late zeventiende eeuw in heel Nederland topgevels, pothuizen en luifels steeds meer verdwenen of vervangen.

- 13 Voor Den Bosch, zie A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom*, Zwolle/Zeist 2006, 33 en 53.
- 14 In Zwolle werden deze in de late middeleeuwen 'keselingen' genoemd, in Utrecht 'keselsteens', respectievelijk afkomstig uit Zuidwest-Friesland en Zeist/Het Gooi, zie D.J. de Vries, *De handel en wandel van bouwmaterialen in de late middeleeuwen* (doctoraalscriptie), Utrecht 1984, 34. Op diverse zeventiende-eeuwse stadsgezichten van Zwolle is dit type bestrating, veldkeien in combinatie met een rechthoekig patroon van grotere veldkeien te zien, bijvoorbeeld op de Grote Markt op de voorgrond van de torenbrand van Jan Grasdorp in 1669. Het laatste intacte plaveisel van veldkeien lag in de twintigste eeuw nog ten westen van de Broerenkerk in Zwolle, maar is recent geruimd.
- 15 Zie I. Damen, *Van leegte naar moderne stadsstraat. Ontwikkelingen in de Haarlemse straatinrichting 1850-1930* (masterscriptie), Amsterdam 2019, 10-17.
- 16 Zie H. Janse, *Vensters*, Nijmegen 1971, 14-15. De bovenkant van de panelen wordt bij Vrel – en bij bewaard gebleven oud glas – meestal afgesloten door boogjes of driehoeken; midden in het paneel kan een decoratief medaillon opgenomen zijn.
- 17 Bijvoorbeeld te zien op het schilderij van de Blijmarkt te Zwolle van J.G. (van) Cuylenburg uit ca. 1658 in de collectie van Museum ANNO. De bestrating bestaat daar eveneens uit veldkeien, maar dan zonder de voornoemde rechte banen die te zien zijn bij Vrel.
- 18 Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), cat.nr. 21-34. Diverse stadsgezichten van Vrel laten in twee varianten vensterluiken zien met een diagonale, uitwendige beschildering in wit en donker: boven en onder wit op cat.nrs. 7, 12, 13, 18; boven en onder donker: 2, 4, 9, 15, 16, 17. In Zwolle komen tegenwoordig variaties in wit en (licht)blauw voor, maar vooralsnog is niet bekend of die toepassing al in de zeventiende eeuw bestond.
- 19 Met dank aan Bernd Adam en Torsten Albrecht, schriftelijke mededeling van T. Albrecht aan Boudewijn Bakker, 14 april 2020.
- 20 Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), resp. cat.nrs. 11 en 10.
- 21 J. Wagner en H. Stege, 'The Examination of Selected Panels by Jacobus Vrel using Imaging Methods', in: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), 136-148, 140 waar te zien is dat de schoorsteen een overschildering is van het ooevaarsnest. Dit is reden om te vermoeden dat deze versie voorafgaat aan die in Hamburg.
- 22 De traptoren bevindt zich hier aan de westkant; bij de eveneens bewaarde/gerestaureerde Pelsertoren met gekanteeld platform aan de oostzijde. Beide torens zijn aan de stadzijde vlak i.t.t. de Zwanentoren die een knik had wegens de bocht in de straat. De ingang van de traptoren zat ten westen naast die knik.
- 23 Zie H. Janse en Th. van Straalen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen*, Zaltbommel 1974, 18-19.
- 24 Dit gebeurde onder leiding van architect Th.G. Verlaan op basis van een teruggevonden originele stijl die verderop in de Waterstraat 27-29 aangetroffen is.
- 25 De Vries en Bakker 2022 (noot 1), 80.
- 26 Volgens het dendrochronologisch dateringsonderzoek verschillen de oudste en jongste schilderspanelen met een bakkerij namelijk twintig jaar. Zie Klein 2021 (noot 6), 131-132. Cat.nr. 1 uit 1633(d) toont links de sterk verkorte bakkerij, niet nabij een hoek maar in de rij met een enkel kruisvenster op de verdieping plus een extra verdieping en tuit als top. De jongste bakkerij is die van cat.nr. 11 uit 1653 (d), afb. 2.
- 27 De Waterstraat is de huidige Melkmarkt, die samen met de Grote Markt aan de Grote Aa lag en respectievelijk in de negentiende eeuw en in de late middeleeuwen overkluisd werd.
- 28 In 1653 blijkt de bakkerij nog steeds drie vuursteden te bezitten, maar is het huis overgegaan naar bakker Hendrick Jansen. Het aansluitende pand met één schoorsteen staat dan op naam van Jan Lambertsz, maar wordt niet meer als huurhuis vermeld en is kennelijk vóór dat jaar al verkocht. Zie CO, resp. 0700-9268, 0700-9276 en 0700-9288.
- 29 CO Zwolle, 0700-9267.
- 30 De Generale Index van de Collectie Overijssel meldt dat Truijchin of Truiken Jans, de vrouw van Wolter Willems, maart 1641 belijdenis deed. Samen kregen zij kinderen: Willem (gedoopt 2 juli 1639), Gerrit (18 januari 1642) en Jenneken (12 augustus 1645). Wolter Willems zijn weduwe Truichie Jans, wonende in de Bruerenstraat, gaat 14 februari 1657 in ondertrouw met Jan Dercksen Rieters en trouwt 4 maart 1657 met hem. Jan Dercksen Rieters woonde toen in de Wolweverstraat.
- 31 CO Zwolle, 0700-9266.
- 32 Klein 2021 (noot 6), in 1644, 1646 en 1653.
- 33 Waarvan helaas geen vermelding aangetroffen. Zijn weduwe hertrouwde in 1657 met Jan Dercksen Rieters, zie noot 30, woonachtig in een straat waar veel wevers woonden.
- 34 De voormalige bakkerij bevond zich toen ter plaatse van nummer 752 en het kleinere (voormalige) huurhuis op de hoek heeft nummer 755.
- 35 Het mansardedak is een gebruikelijke vorm van rond 1900. Zie A. Pfeifer e.a., *Op de kop gekiekt. Zwolle in luchtfoto's*, Zwolle 1976, 15.
- 36 Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), resp. cat.nrs. 12 en 13.
- 37 Op het schilderij is het traptorentje niet te zien, dat – net als bij de Zwanentoren – aan de westkant op de toren stond, dus niet zoals Blaeu suggereert aan de oostkant.
- 38 In de catalogus zijn dat de nrs. 12 uit circa 1658 en 13 uit 1672, beide dendrochronologisch gedateerd. De datering 1672 voor nr. 13 is opmerkelijk laat, aangezien de andere panelen niet jonger zijn dan circa 1660; dit paneel kan op z'n vroegst uit 1662 dateren. Zie Klein 2021 (noot 6), 133. De (ruime) marge heeft met het aantal te schatten ontbrekende spinthoutringen te maken.
- 39 Het pand rechts op het schilderij staat niet op de hoek van de (dichter bij de Librije gelegen) Vosjessteeg, want dat lag met de nok evenwijdig aan de Waterstraat in plaats van haaks daarop. In het hoekpand aan de Vispoorttenplas was een vijftiende-eeuws houtskelet verwerkt waarvan de (bewaard gebleven) moerbalken haaks op de lange gevel aan de Vispoorttenplas staan.
- 40 W. Bloemink en A. Hemmes, 'Ontstaan en geschiedenis van het Noordereiland en de Thorbeckegracht', in: D.J. de Vries en H. Kranenburg (red.), *Onzichtbaar Zwolle. Archeologie en bouw-historie van de stad*, Zwolle 2015, 170-195.
- 41 Zie voor vergelijkbare maar merendeels opzichzelfstaande schilderijen uit de periode voor 1660: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), *Jacobus Vrel*, 52-56 (afb. 1-6 en 8-9), en Bakker 2008 (noot 4), afb. 27-30, 37, 43-44 en de cat.nrs. 26, 28-30, 33-34, 39, 42-43, 51-52.

EM. PROF. DR. DIRKJ. DE VRIES werkte als bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort en bij de Universiteit Leiden als bijzonder hoogleraar Bouwhistorie & Erfgoed. Behalve over Jacobus Vrel schreef hij artikelen over stadsgezichten van Cornelis Springer, Gerard Terborch, Jan Steen, Jan van der Heijden en Johannes Vermeer. Zijn laatste boek is getiteld *Gezichten op gevels van huizen 1400-1700* (Wbooks 2022), een multidisciplinaire studie waarin bouwhistorie, sculptuur, funerair erfgoed, schilderkunst en geschiedenis samen komen.

DR. BOUDEWIJN BAKKER studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis en is gepensioneerd hoofdconservator van het Stadsarchief Amsterdam. Hij schrijft voornamelijk over theorie en praktijk van het landschap en het stadsgezicht in de oudere Nederlandse schilderkunst. Hij publiceerde o.a. *Het landschap van Rembrandt. Wandelingen in en om Amsterdam* (met Erik Schmitz e.a.), tent.cat. Amsterdam/Parijs 1998; *Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw* (met Erik Schmitz e.a.), tent.cat. Amsterdam 2007; 'Conterfeitsels en perspectieven. Het stadsgezicht in de Hollandse schilderkunst van de zeventiende eeuw', in Ariane van Suchtelen (red.), *Hollandse stadsgezichten uit de Gouden Eeuw*, tent.cat. Den Haag/Washington 2008.

ZWOLLE TOWNSCAPES BY JACOBUS VREL

CIRCA 1640-1660

DIRK J. DE VRIES AND BOUDEWIJN BAKKER

Jacobus Vrel is known as the painter of over twenty townscapes from the period 1640-1660, which is to say shortly before the active period of such specialists of the genre as Jan van der Heijden, Gerrit Berckheyde and Jan Abrahamsz Beerstraten. However, nothing is known about Vrel himself, and until recently it had proved impossible to pinpoint the location of his townscapes. Now a step-by-step analysis of a limited number of pictures using building history indicators, maps and other historical tools, has made it possible to decipher many of the topographical and architectural elements of the townscape depicted by Vrel. They point to the northern part of the centre of Zwolle.

Although Vrel had scant mastery of mathematical perspective, his townscapes were convincing spatial compositions and while not intended as a topographical records, they clearly referred to a specific neighbourhood. The completely non-academic and non-idealized nature of his depictions also makes them

interesting as authentic visual documents of street life in the medieval part of an East Netherlands town in the mid-seventeenth century.

Four townscapes can be placed near the town wall along Waterstraat, and two others on the corner of the Broeren- and Nieuwstraat. An interesting detail in this respect is that Vrel painted the same bakery eight times, and that four of those paintings show the same man, wearing a red cap and white shirt, looking out of the first-floor window. Three bakeries have an awning with a sign reading 'this house is for rent'. Historical research has revealed that the bakery belonged to a certain Reijner Gerrijts, who also owned a rental property located next door on the street corner beneath a continuous tiled roof. According to hearth tax records, that property stood vacant in 1641. This unique piece of information led to the precise location of the bakery and to the names of the baker and the tenant.